

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Kikero-ejtés lélektanához.

Nem csodálkoznám, ha a nagy római szónok nevének fonetikus írása, amellyel itt az ókori latin szövegek történeti szempontból egyedül jogosult, átlagosan helyes kiejtését óhajtom megjelölni, mosolyra készíténé olvasóimat. Mindnyájan e kiejtés hívei, akik a hagyományos Cicero- (vagyis ha németek számára írnám: Zizero-) ejtésben nevekedtünk, ismerjük a nevetségességnek ezt a múló érzését, melyhez nyilvánosság előtt a tudákosságnak, a feltűnés keresésének látszatától való félelem is hozzájárul. Az ilyenfajta túlbuzgóság vádjának élet azonban talán elveszi az a vallomásunk, hogy igenis tudatában vagyunk annak, mily sok árnyalata vész el a rómaiak beszélt nyelvének még akkor is, ha mint ők birodalmuk összeomlásáig, a C-betűt minden kapcsolatban k-hangnak olvassuk, s az AE, OE betűcsoportokkal jelzett ősrégi kettőshangokat, mint Róma finom társasága az aranykoron túl is jó sokáig, egy szótagban mondott ae- (kb. aj-) és oe- (kb. oj-) nak, az Y-t pontosan ü-nek és a TI-t következetesen, mindig ti-nek ejtjük. Ámde ennek a történeti hűség felé való kis haladásnak is nagy fontosságot tulajdonítunk — azok t. i., akik a magunk számára már rászoktunk arra, hogy *Kéterum kénszeó-t* olvassunk ott, hol az öreg Cato biztosan azt *mondott* — és e pár sornak épp ez volna a feladata: nemcsak nyelvtudományi alapon egészen röviden megokolni, hanem lélektanilag is megértetni ezt a különösnek tetsző fontoskodást, sőt lelkesedést egy már újnak sem nevezhető tudományos vívmány gyakorlati megvalósítása érdekében.

A nyelvtudományi alapon való körülményes megokolásnak ma már nyelvészeti szaklapban sem volna helye: ott ugyanis közismert és általánosan elismert tények felesleges bizonyítgatása lenne az ilyesmi. A legfrissebb tudományos összefoglaló latin nyelvtan. Manu Leumann-é (a Stolz-Schmalzénak átdolgozása Iwan Müller megújuló klasszika-filológiai kézikönyveiben), amikor a „Kikero-ejtést” normál-ejtésnek kodifikálja, jellemző módon egészen mellőzi a megokolást. Németországban — sőt Ausztriában is — ahol a középiskolák nagy többségükben erre az ejtésre tértek már át, ez nem jelent hiányosságot. Az elhatározó lépést megtenni még habozókhoz: szól M. Schlossarek hasznos könyvecskéje: *Die schulpraktische Bedeutung der richtigen Aussprache des klassischen Lateins* (Berlin 1924, Terwendt u. Granier, 38 l. 150 M.). Ezt ajánlom a részletek iránt érdeklődők figyelmébe. Az a pár példa, amelyet a nyelvtörténeti viszonyok ismertetésére itt bevezetésül mégis

felhozok, részben szintén innen s Edwin Müller-Graupa kimerítő bírálatából való (l. *Philologische Wochenschrift* 1925, 415 kk.).

A C-betű egységes k (sohasem c) ejtésének kétségtelenül fontos bizonyítéka a késő ókorból a latin grammatikusok *hallgatása*. Már pedig ha *cycnus* (hattyú) mássalhangzói nem úgy hangzottak volna számukra, mint a görög *kyknos*-éi, biztosan nem hagyták volna ezt megemlégtelenül. Érdekes a római epigrafika közvetett tanúságtétele is. A latin C-betű a görög Γ (= g) egy változata, amely etruszk közvetítéssel jutott el Rómába: az etruszkok számára ugyanis idegen k és g egyformán hangzott, minthogy ők lágy hangot egyáltalában nem tudtak kiejteni, e és g azonban egyformán nem hangozhatott. A tőlük kölcsönzött C-t a rómaiak eredetileg csak a CE és CI kapcsolatban használták. A előtt a később divatból kiment K betűt írták. Elképzelhető-e az írás egységesítése úgy, hogy a C a CE, CI csoportból átlépett CA-ba is, ha a kiejtésben oly észrevehető különbség volt, mint amilyen különbséget teszünk mai iskolai kiejtésünkben pl. a *cicatrix* szó első és második tagját kezdő mássalhangzók közt? Vagy átírták volna-e a görögök *Cicero* nevét Kikeron-nak (azzal a K betűvel, amellyel *Capitolium*-ot Kapetolion-nak vagy *Quintus*-t Kointos-nak), ha Cicero úgy ejtette volna a nevét, mint ma diákjaink? Képtelen föltevések!

Vagy — most már nyelvtények magyarázataira térve át — mint érthető meg *vicesimus* és *vigesimus* váltakozása, ha nem a k-hangnak meglágyulásából? *Tre-centi* (300) mellett *quadringenti* (400) stb. hasonlóképen ítélendő meg: *centum* (100) közelebbi és távolabbi rokonyelvek tanúsága szerint (albán *kint*: tochar *kändh*) „kentum“-nak hangzott Rómában, s „kentu“-nak hangzik ma is egy, az olasz fejlődéstől elmaradt sardiniai tájszólásban. A görögből kölcsönzött — ott k-val is írt — *cista* k-val adódott tovább a germánoknak (német *Kiste*). A kisázsiai Kerasus városból behozott *cerasus* (cseresznye) k-val jutott el északra (német *Kirsche*), míg a magyar szó e k-hangszláv fejlődését mutatja épp úgy, mint *ciliogia* az olaszt és *cerise* a franciát. A *cera* (viasz, görög *keros*)-ból készített gyertya német földön ma is *Kerze*, a római *cellarium* (éléskamra) eredeti profán jelentésében ma is *Keller*, tőszava ellenben, *cella*, amikor a kolostori étellel együtt került át a VII–VIII. században, *ekkor* már c-vel hangzott: *Zelle*. Ily sokáig él a határszéleken is az e előtt a k-hang! Hamarább lett e-vé az *ae* diphthongus. Az *ég* (albán *kiel*) latinul *caelum*, (ejtve — persze k-val — úgy, ahogy írva van: kae-lum): a rhaetiai *Caelius mons*, melyet 470 körül *Kellmünz*-nek vettek át az alemannok (ez a neve ma is, v. ö. *Philol. Wochenschr.* 1925, 651. l.) a k-hang mellett, még mindig, de az *ae* mellett már nem tanuskodik. Ellenben a hatalmas Caesar név germán ajkakon ma is *Kaiser*-

nek hangzik, diphthongusszal az első szótagban úgy, mint mikor először eljutott hozzájuk: előbb, mint az alemannok a svájci római tartományba.

Nehéz volna említetlenül hagyni azt, hogy a kakaskodó *Messius Cicirrus* Horatius brundisiumi útját leíró szatírájában nem azért viseli ezt az utóbbi, hangutánzó szóból képzett nevet, mert Itáliában a kakasok *kikeriki* helyett valaha *cicerici*-t kiáltottak! De azt hiszem, már a latin nyelvészkedéstől távolabb eső számára is feleslegesen szaporítom — szándékom és ígéretem ellenére — a példákat. A catoi *ceterum censeo Carthaginē*-ben érezzük már a nyomatékos szavakat keményen összefűző ós-latin ékességet: az alliterációt! S itt térhetek át arra, amit ehe-lyütt különösen szeretnék elmondani.

Nem érezzük e egyúttal azt is, hogy a feltámadt betű-rímmel a rég szürkére kopott szavak új színt nyertek? És hogy búcsút véve a régi ejtéstől, mintegy meghitt ócskaságoktól búcsúzunk, amelyekről megválni fáj — de míg zavartalanul voltak birtokunkban, legfeljebb bosszantó banalitásukkal hatot-tak ránk? Ki kell mondani itt egy tételt, amely nem tartalmaz semmi újat és semmi szomorút, de amelyet éppen azoknak, kik, mint e sorok írója, a klasszikus antiktitás rajongó hívei, nem lehet elég gyakran emlékeztükbe idézni. Ez a tétel: nemzeti latinságunk százéves, lassú, de ma már teljesen befejezett kimúlása. Nem azt jelenti ez, hogy azokra a nevelőértékekre, amelyeket az antik Róma őseinknek nyújtott, nemzetünknek nincs ma nagyobb szüksége, mint volt valaha! Hanem azt, hogy ezek az értékek a mai nemzedék számára csak az idők salak-jától megtisztított, modern filológiai tudományunk varázsere-jével új életre támasztott antiktitásból meríthetők. Ami előre hatni akar, annak élőnek kell lennie. Hazai klasszikus oktatá-sunk tragikuma abban rejlik, hogy — ha szabad merészebb hasonlattal élnem — az antik szépség kísérteties halotti maszkká kövesülve mered az életet szomjazó fiatalságra, amikor egy más arcot is fordíthatna felé: azt, amelyben, hála az utolsó félszázad nagy filológusainak, egy újraszülető örök ifjúság melege piheg. És — különös talán — de mintha ez a meleg kapna erőre mindannyiszor, amikor egy-egy antik író valamely jól ismert klasszikus sora eredeti hangalkatához köze-lebb jut.

Azt, amit így, kissé szabadabb lendülettel, nagy általános-ságban kíséreltem meg szavakba foglalni, jobban meg fogja világítani egy adat a „Kikero-ejtés” iskolai történetéből.

A nemzeti latinság Európában sehol sem oly szívós, mint Angliában: értem ezen azt, hogy korszerű, nemzeti jelentőségű tárgyakról (földreform, sportszervevény stb.) önálló, terjedel-mes klasszikus latinságú fogalmazványok készítése sehol sem dívik talán már, csak ott. Célja e gyakorlatnak kétségtelenül egy nemzetivé lett humanista-hagyomány ápolásával kapeso-

latban az ifjaknak rászoktatása arra, hogy közérdekű gyakorlati kérdésekről a latin nyelv követelte világossággal gondolkodjanak. Hogy e kettős cél a klasszikus antikitástól való tárgyi elszakadást jelent, a modern élettel való teljes összeforrás lehetősége nélkül, az nyilvánvaló. Nem csodálkozhatnánk azon, ha azt hallanók, hogy ez az angliai latinság is, ebben a formájában és rendeltetésében kiműlőfélben van. Tegyük még hozzá, ez az a latinság, amelynek a kiejtése épp olyan angolos, mint azé a nem beszélt betűnyelvé, amellyel az angolok beszélt nyelvüket a szem számára írásba foglalják.

Azonban a brit rómaiságnak e hagyományos megnyilatkozása mellett él az angolok iskoláiban és — állíthatjuk — olvasószobáiban is, él, mind elevenebben, az a színesebb és mozgékonyabb rómaiság is, amelynek szeretetét Itáliának e fáradhatatlan vándorai a déli városok még mindig majdnem antik légköréből és mindennek előtt: a csodálatos Pompejiből hozzák magukkal. Hogy pl. a renaissance Flórenc és az örök Pompeji mennyit jelent még a görögség kutatója számára is, azt elárulják a hellenista Wilamowitz-Moellendorf önvallomásszerű bevezető sorai egyik új könyvéhez (*Hellenistische Dichtung* 1924). S a kiváló latinista, Eduard Norden példájából tudjuk azt, mint segít hozzá az olasz költészet puhább melódiájának műértő élvezete a vergiliusi hexameter teljesebben csengő érc-hangjának értékeléséhez.¹ A német *Altertumswissenschaft* — a legnagyobbstíliú történeti tudomány, amelyet eddig az emberiség elért — és az Itália-rajongó angolok, úgylátszik, nem sokban különböző utakon haladnak. Ezért rendkívül jellemző az, hogy Angliában a nemzeti latinság túlzó formalizmusától az antik tartalomhoz való visszatérés — szintén együtt járt a történetileg hű ejtés bevezetésével.

Ez az a symptomatikus jelentőségű mozzanat a latin kiejtés legújabb történetében, amelyre utalni akartam. Sokan emlékeznek még arra a *Kis latin nyelvkönyvre*, amely a *Denf's First Latin Book* nyomán mintaszerűen vezette be az elsőosztályos gimnazistát igazán az antik római világba. Egyes olvasmányait, pompeji levegőt lehelő színes képeit a magyar átdolgozók az 1906-ban megjelent angol iskolakönyvből vették át: nem vették át azonban a kiejtésnek azokat a szabályait, amelyeket ez a könyvecske is a történeti nyelvtan szabályainak megfelelően tanít, s az olvasmányok fonétikus átírásával gyakoroltat. Meggyőződésem szerint fél munkát végeztek. Színek és hangzó nyelv — római színek és római módon hangzó latin nyelv — összetartoznak. Talán játékosnak tetsző jelei annak az újratamadó életnek, amelyet klasszikus oktatásunk

¹ *Die Bildungswerte der lateinischen Literatur und Sprache*. Vortrag. Berlin, 1920. 17. l.

nem nélkülözhet: de egyúttal vívmányai is a tudománynak, amelyek igazság-tartalmukkal — köteleznek.

Azt hiszem, e két motívum: tudományos lelkiismeret és az eleven antiquitás szeretete megérteti a „Kikero-ejtés“ gyakorlati híveit. Az idősebb latinista nemzedék *megszokásának* tisztelet adassék: de a tudomány és az ifjúság eleme a mozgékony, haladó élet. S épp abban a tanulmányi körben, ahol e kettőnek összeforrva kell hatni, a klasszikus stúdiumokban ne történék előre teljesebb igazságok s az igazi antiquitás étellel telibb rekonstrukciója felé?

Kerényi Károly.

Basedow Elementarwerkjének magyar előfizetője.

Basedow Elementarwerkjének magyar előfizetője címmel írtam a Magyar Paedagogia 1922. évfolyamának 9—10. számába (168. l.) egy kis közleményt, melyben azt a feltevést kockáztattam, hogy Basedow Elementarwerkjének egyetlen magyar előfizetője gróf Teleki József lehetett. Ezt a feltevést arra alapítottam, hogy a Basedowtól közölt lajstromokban e magyar előfizető, illetőleg támogató (Beförderer des Elementarwerkes) ilyen néven szerepel: Joseph Sonnemann von Morgenland. A *von Morgenland* kifejezésben — úgy mondtam —, ha *Keletivel* fordítjuk, valami anagramma-féle játékot kereshetünk a *Teleki* névvel. Ötletszerű feltevésem igazságát vagy valószínűségét akkor jobban bizonyítani nem tudtam. Most abban a helyzetben vagyok, hogy egy nemrég megismert tényben feltevésemnek megerősítést láthatom, mely most már valószínűvé teszi előttem, hogy Teleki gróf valami anagramma-féle játékra használta a maga nevét és a *Keleti* közvetítésével *von Morgenlandra* fordította.

A Ványi-féle Magyar Irodalmi Lexikonból (356. l., *Hisope* címszó alatt), illetőleg ennek segítségével Baranyai Zoltán „A francia nyelv és műveltség Magyarországon, XVIII. század“ c. munkájából megtudtam, hogy André Leval francia bibliográfus a budapesti Ráday-könyvtárban felfedezett egy francianyelvű füzetet ily címmel: „Catalogue des livres curieux & interessans Nouvellement parus qu'on trouve Chez *Hisope Mocet Lieket* Librairie arrivé pour le dernier jour du Carneval de Pest. 1770. Le tout à un pris raisonnable.“ A füzetkén nincs megjelölve sem a megjelenés helye, sem a nyomdász neve, azonban a vezérszó magyar címere és az *u* hibás szedése a cím „nouvellement“ szavában — miként Leval megállapította — eléggé bizonyítja a nyomtatvány magyar eredetét. Leval aztán megfejtette a címben előforduló furcsa neveket is: *Hisope Mocet Lieket* és bennük a *Hisope* = Joseph, *Mocet* = Comte és *Lieket* = Teleki betűcseréket, vagyis a *Joseph Comte Teleki* név anagrammáját találta. Leval megfejtése ellen nem lehet semmi ki-